

У ПОШУКАХ АРФАГРАФІЧНАГА СТАНДАРТУ

Імя Фёдара Антонавіча Піскунова да апошняга часу было вядома толькі вузкаму колу беларусазнаўцаў. Хімік па асноўнай адукацыі, ён на працягу многіх гадоў працаваў спачатку ў Інстытуце электронікі, а пазней – Фізіка-тэхнічным інстытуце НАН Беларусі.

На чале групы супрацоўнікаў у 2004 г. стварыў лінгвістычную частку першай прафесійнай праграмы правяркі беларускай арфаграфіі «Літара» для Microsoft Office 2000–2003 і перадаў яе ў вольнае карыстанне (<http://pravapis.tut.by>). Упершыню ў беларускай лінгвістыцы апісаў поўную марфалагічную класіфікацыю парадыгмаў беларускага дзеяслова (Роднае слова, № 10, 2008) і назоўніка (Там жа, № 8, 2011), на аснове якіх стварыў электронны слоўнік «Парадыгма» аб'ёмам звыш 134 тыс. лексем, прэзентацыя і перадача ў вольнае карыстанне якога (<http://pravapis.tut.by>) адбылася ў 2010 г.

На працягу двух апошніх дзесяцігоддзяў займаўся даследаваннямі ў галіне камп'ютарнай лексікаграфіі, прыкладной марфалогіі і ўніфікацыі беларускага правапісу, самастойна распрацоўваў электронную базу даных беларускай мовы. Вынікам гэтай працы стаў выпуск у свет у 2012 г. «Вялікага слоўніка беларускай мовы» (аб'ём рээстра – каля 223 тыс. слоў), першага ў беларускай лексікаграфіі арфаграфічна-граматычнага слоўніка.

Як не дзіўна, але ў гісторыі беларускай лексікаграфіі найбуйнейшыя працы створаны непрафесійнымі філолагамі. Аўтар «Словаря белорусского наречия» (СПб., 1870) Іван Іванавіч Насовіч па прафесіі святар, і толькі ўжо на пенсіі змог заняцца любімай справай. Тое ж можна сказаць і пра Ф. А. Піскунова, хіміка па прафесіі, які фактычна праз 140 гадоў (!) пасля «беларускага Даля» стварыў найбуйнейшы слоўнік беларускай мовы. І яшчэ адна парадаксальнасць. Калі І. І. Насовіч сваім слоўнікам імкнуўся паказаць і даказаць самастойна-моўную адметнасць беларусаў ва ўмовах афіцыйнага непрызнання іх у царскай Расіі, то аўтар «Вялікага слоўніка беларускай мовы» фактычна таксама працуе ў тым жа рэчышчы – паказаць і даказаць усяму свету (а найперш сабе!), што мы яшчэ жывыя і дзейныя і маем свой неацэнны лексічны скарб, якім можам па праву ганарыцца і які з неабходнасцю трэба і надалей развіваць і папаўняць. І ў гэтым сэнсе нельга не пагадзіцца з думкай кансультацыйнай рады выдання (а гэта слынным навукоўцы і аўтарытэтнейшыя пісьменнікі: Радзім Гарэцкі, Алесь Каўрус, Леанід Сяпегін, Генадзь Цыхун; Генадзь Бураўкін, Анатоль Вярцінскі, Ніл Гілевіч, Генрых Далідовіч, Сяргей Законнікаў, Васіль Зуёнак, Віктар Казько, Анатоль Кудравец), што слоўнік з'яўляецца «істотным крокам для пераадолення негатыўнага ўплыву ранейшых падыходаў і рэгламентацый, што яшчэ трываюць у лексікаграфічнай практыцы». Як тут, дарэчы, не прыгадаць думку аўстрыйскага беларусіста Германа Бідэра, які ў 1997 г. заявіў: «...развіццё лексікі і стылістыкі беларускай літаратурнай мовы, якой трэба пазбягаць аднабаковых шляхоў свайго папаўнення, павінна зыходзіць з інтэграцыі, у першую чаргу, агульнабеларускіх дыялектызмаў і пашыраных рэгіяналізмаў, у другую чаргу, аўтарскіх словаўтваральных неалагізмаў, і толькі ў трэцюю чаргу, за кошт запазычанняў з іншых моў» (Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: матэрыялы Міжнар. навук. канф. Мінск, 1998. С. 5). Менавіта гэтых прынцыпаў і прытрымліваецца аўтар слоўніка, паколькі «наспеў і пераспеў час эклезіястаўскага “збірання” камянёў: адшукаць, зафіксаваць, уратаваць ад знікнення ўсё ацалелае з моўнага багацця без надання чорных пазнак “разм.”, “абл.”, якія часта атрымлівала беларускае слова па шаблонах рускамоўных крыніц» (прадмова). Больш таго, і з гэтым нельга не пагадзіцца, аўтар свядома адмовіўся і ад паметы «саст.» (састарэлае) – «бо амаль кожнае слова мае шанец адраджэння, увабраўшы новы спектр значэнняў».

Надрукаваны ў 2012 г. «Вялікі слоўнік беларускай мовы» быў не толькі фіксацыяй незвычайнай колькасці лексічных адзінак, але і сведчаннем сур'ёзных назіранняў і роздумаў навукоўца над многімі не да канца вырашанымі праблемамі беларускай арфаграфіі. Менавіта яго аргументаваныя погляды на спрэчныя пытанні ў галіне беларускага правапісу пасля выхаду Закона Рэспублікі Беларусь «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (23.08.2008 г.), выказаныя ў публікацыях у часопісе «Роднае слова», а таксама ў пленарным дакладзе на Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі «Беларуская арфаграфія: здабыткі і перспектывы» (кафедра гісторыі беларускай мовы філалагічнага факультэта БДУ, 20–21 кастр. 2011 г.), паспрыялі актывізацыі даследчыцкай думкі ў асяроддзі моваведаў-практыкаў, настаўнікаў, метадыстаў. Трохгадовы адаптацыйны перыяд, што быў адведзены Законам на замацаванне кадыфікацыйных нормаў у галіне беларускай арфаграфіі ў навучальных установах краіны, засведчыў неабходнасць стварэння спецыяльнай Арфаграфічнай камісіі, якая б магла дэталёва аналізаваць і своечасова рэагаваць на найбольш спрэчныя пытанні правапісу асобных слоў, выпрацаваць адзіныя крытэрыі для графіка-арфаграфічнага афармлення моўных адзінак.

Фёдар Антонавіч Піскуноў – адзін з тых, хто не спыняецца на дасягнутым, імкнецца кожным пражытым днём унесці свой уклад у справу адраджэння роднай мовы, надання ўласцівага толькі ёй адметнага гучання, разумення кожным жыхаром Беларусі яе высокай місіі ў жыцці народа. Менавіта клопатам аб развіцці і далейшым узбагачэнні беларускай мовы прасякнуты і прапануемы артыкул, які, несумненна, не застанецца без увагі ў асяроддзі беларускіх навукоўцаў і ўсіх тых, хто дбае пра будучыню роднага наймення.

Вышэйпрапанаваны тэкст быў падрыхтаваны мною яшчэ ў студзені 2013 г. Сам жа артыкул неаднойчы ўдакладняўся, у нечым дапрацоўваўся з улікам заўваг рэцэнзента – загадчыка кафедры сучаснай беларускай мовы БДУ дацэнта З. І. Бадзевіч. І хто б мог падумаць, што аўтар гэтай публікацыі-роздуму не зможа ўбачыць яе надрукаванай. На вялікі жаль, сэрца аднаго з самых выбітных моваведаў Беларусі на мяжы II–III тысячагоддзяў перастала біцца 5 красавіка 2013 г., усяго толькі на 64-м годзе жыцця. Падрыхтаваны ж артыкул – гэта як заповіт Фёдора Антонавіча Піскунова нам усім, хто зможа і надалей напаўняць жыццём родную мову.

М. Р. Прыгодзіч,
доктар філалагічных навук,
прафесар, загадчык кафедры
гісторыі беларускай мовы

УДК 811.161

Ф. А. ПІСКУНОЎ

РАЗВАГІ ПРА НЕНАЦІСКОЕ Э, АБО ЯК НАЗАВЁМ ЖЫХАРОЎ ГОРАДА РЭЧЫЦА

Резюме. Несмотря на наличие в современных правилах белорусской орфографии и пунктуации отдельного положения, регламентирующего правописание безударного *э*, тем не менее на практике встречается немало примеров двоякого графико-орфографического оформления слов. Автор предлагает модифицировать соответствующее правило, допустив написание безударного *э* во втором предударном слоге (рэдка – рэдкаваты), а также сохранение предударного *э* в оттопонимических дериватах типа *Зэльва – зэльвяне*.

Ключевые слова: белорусская орфография; словесная позиция; безударный звук; орфографическое правило; предударный слог; оттопонимический дериват.

Abstract. In spite of the fact that in the modern rules of the Belarusian orthography and punctuation there is a separate point which regulates spelling of unaccented *э* in practice we come across many examples of dual graphic-orthographic words' registration. The author offers to modify the correspondent rule allowing unaccented *э* in the second pretonic syllable (рэдка – рэдкаваты) and also to preserve pretonic *э* in toponymic derivatives of the following kind: *Зэльва – зэльвяне*.

Key words: Belarusian orthography; word position; unaccented sound; orthographic rule; pretonic syllable; toponymic derivative.

Разглядаючы пытанне арфаграфічнага нармавання напісання галоснага *э* ў гістарычным разрэзе – ад першага грунтоўнага апісання граматыкі беларускай мовы (Б. Тарашкевіч, 1918 г.) да сёння, – нельга не адзначыць гранічную прастасць правіл. Узгадаем фармулёўку Б. Тарашкевіча: «Літары *о, ё, э* пішуцца толькі пад націскам, напрыклад: *дом, вёрсты, цэп* (але *дамы, вярста, цапы*)». Ніжэй у тэксце прыведзены ўдакладняльны каментарый: «У цвёрдых складах перадача аканьня на пісьме не выклікае труднасці. Прынята вельмі простае правіла: *о і э* пішуцца толькі пад націскам: *гора, рэкі...* У складах не пад націскам на іх месцы пішацца *а: гаравáць, раká*. Ад гэтага правіла робіцца адступленьне толькі ў чужаземных словах» (Тарашкевіч 1929, 17, 63).

Адрозны падыход да запазычаных слоў аўтар абгрунтоўвае наступным чынам: «...правясыці поўнае аканьне – *а, я* на месцы *о, э, е* трудна будзе дзеля дзвёх прычын. Першае, што такое аканьне залішне адрывала-б слова ад яго радаводу, напрыклад: *таляграма... балятрыстыка (!)**... Другое і важнейшае, што гэта ня зусім згодна з народнай фонэтыкай, дзе маем звычайна на месцы ненаціскных *э, е* гукі *ы, і* або дужа збліжаныя да іх: *арышт, канцылярыя, тыліграма, тыятр (ціятр)*. Літары *э і е*... азначаюць гукі не залішне далёкія ад такога жывога выгавару, каб нельга было іх пакінуць. Праўда, яны парушаюць правіла аб аканьні, але затое... вучаць крыху чужаземных слоў, ужываных усімі народамі сьвету» (Там жа, 73).

З улікам асаблівасцяў станаўлення літаратурнай нормы ў дэрэфармавы перыяд, абмежаванасці створаных беларускамоўных тэкстаў**, нявызначанасці лексічнага складу прыведзеная вышэй фармулёўка з адпаведнымі каментараваннямі падаецца нам вельмі дасканалай для свайго часу і перспектыўнай для далейшых удакладненняў (дэталізацый) у кантэксце нарастання лексічнага складу мовы ў будучым. Усе неабходныя дзеля гэтага перадумовы былі закладзены аўтарам граматыкі праз:

а) прызнанне неабсалютнасці прынцыпу «аканьня» ў дачыненні да ненаціскага *э*, прынамсі, у словах замежнага паходжання;

б) абгрунтаванне асноўных прычын напісання ненаціскага *э*, у ліку якіх названы меркаванні непарушэння семантычнай празрыстасці ў словаўтваральных гнёздах (прадухіленне «адрыву» ад «радаводу» слова ў тэрміналогіі Б. Тарашкевіча) і графічнай пазнавальнасці інтэрнацыянальнай лексікі (каб вывучыць «крыху чужаземных слоў, ужываных усімі народамі сьвету» (Там жа)).

Далейшае ўдасканалванне правапісу *э* магло б адбывацца сумерна ўзбагачэнню лексічнага складу мовы, пашырэнню ведаў пра яе словаўтваральны патэнцыял. Такі эвалюцыйны шлях, несумненна, прывёў бы і да фармулявання скразных правіл напісання *э* на аснове вылучэння шэрагу тыповых

* Тагачаснае напісанне *бэлетрыстыка*.

** Згодна з нашым падлікам аб'ём наваствораных беларускамоўных тэкстаў, друкаваных да 1918 г., складае каля 4 тыс. словаўжыванняў або каля 10 тыс. машынапісных старонак. Колькасць зафіксаваных у тэкстах лексічных адзінак складала па некаторых ацэнках (гл. Матвеенка 1948) каля 22 тыс. слоў.